

Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace

Jiří Vinopal

Edice Sociologické disertace
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Praha 2008

SOU

Recenzenti práce:

Doc. Milan Tuček, CSc.

Doc. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc.

Tato kniha vznikla v letech 2002 až 2007 jako disertační práce v oboru sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze pod vedením školitele doc. PhDr. Jiřího Buriánka, CSc. Vydání knihy bylo podpořeno Výzkumným záměrem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., č. AVOZ70280505 „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“.

Klíčová slova

Metodologie, průzkum, dotazník, dotazování, výzkumný rozhovor, kognitivní přístupy, CASM, okamžitá valorizace

Studie *Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace* PhDr. Jiřího Vinopala, Ph.D., je šestou publikací ediční řady založené v roce 2007, kterou připravuje Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., pod názvem Sociologické disertace.

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2008

ISBN 978-80-7330-153-8

Obsah

Předmluva autora ke knižnímu vydání disertační práce	7
Poděkování	9
1. Úvod	11
2. Kontext: výzkumná chyba	13
2.1. Celková výzkumná chyba	13
3. Kognitivní přístupy	17
3.1. Cíle kognitivních přístupů	17
3.2. Teoretické zdroje	17
3.3. Etablování kognitivních přístupů	18
3.4. Druhy chyb zkoumané kognitivními přístupy	20
4. Situace dotazování	22
4.1. Dualistické pojetí situace dotazování	22
4.1.1. Dotazování jako sociální setkání	23
4.1.2. Dotazování jako série kognitivních úkolů	24
4.2. Faktory ovlivňující kognitivní procesy v průběhu zodpovídání dotazu	26
4.2.1. Interpretace otázky	27
4.2.2. Vyvolání informací z paměti	32
4.2.3. Rozhodování	35
4.2.4. Editace odpovědi	41
5. Metody ověřování kvality otázek	49
5.1. Metody využívající kognitivních přístupů	50
5.1.1. Kognitivní rozhovor	51
5.1.2. Kódování chování	53
5.1.3. Debriefing	54
5.1.4. Posouzení experty	56
5.1.5. Měření reakčního času	56
5.1.6. Další metody využívající kognitivních přístupů	57
5.2. Experimenty	59

5.3. Statistické přístupy	60
5.3.1. Multitrait Multimethod Design	60
5.3.2. Item Response Theory.....	61
5.4. Zhodnocení metod kognitivních přístupů	62
6. Okamžitá validizace	66
6.1. Základní charakterizace	66
6.2. Inspirace a zdroje	67
6.3. Roviny využití metody okamžité validizace	69
6.4. Způsob provedení	70
6.5. Příklady aplikace	71
6.5.1. Příklad 1.: Naše společnost	71
6.5.2. Příklad 2.: Hrozba násilím a trestný čin	72
6.5.3. Příklad 3.: Region	73
6.5.4. Příklad 4.: Levo-pravá politická orientace	75
6.6. Validizace metody okamžité validizace	83
6.6.1. Design experimentu	83
6.6.2. Výsledky experimentu	86
6.7. Shrnutí metody okamžité validizace	89
7. Závěr	91
7.1. Úspěchy a neúspěchy kognitivních přístupů	91
7.2. Výzvy v kontextu výzkumné metodologie	92
LITERATURA	94
Summary	101
Cognitive techniques	101
The immediate validation method.....	105
O autorovi	109

Efekt teleskopu [Neter a Waksberg 1964; Sudman a Bradburn 1973; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000] se týká nepřesností v určení přesného data události a jejich následného chybného zahrnutí nebo vyloučení z období, o němž má respondent vypovídat. Například v případě otázky „Kolikrát za posledních 6 měsíců jste se vracel domů za tmy?“ může respondent do sledovaného období mylně zahrnout i případy, které jeho počátku předcházely, nebo naopak vyloučit takové, které už do něj spadají. Struktury odpovědí na podobné otázky ukazují, že chyby, kterých se v nich respondenti dopouštějí, jsou systematické a že v principu vedou k nadhodnocení počtu událostí v rámci sledované periody. Teoreticky je tento efekt vysvětlován prostřednictvím přirozeného fungování dvou kognitivních procesů: jednak kompresí času, kdy je událost vnímána jako mnohem bližší, než ve skutečnosti byla, jednak nejistotou (chápanou jako variance) ohledně jejího přesného data. Pak větší nejistota (variance) u dřívějších událostí zvyšuje pravděpodobnost jejich zahrnutí do sledovaného období, zatímco nižší nejistota (variance) u bližších událostí znamená menší riziko chybného vyloučení. Současně však proti efektu teleskopu působí prostý fakt zapomínání, a jeho čistý vliv je tak ovlivňován mnoha dalšími okolnostmi, jako například délkou sledovaného období nebo jeho vzdáleností od současnosti.¹³

Oba jevy mají vliv na počet událostí, které respondent zahrne do sledovaného období, případně i na změnu v jejich počtu nebo frekvenci během období nebo mezi více periodami. Přitom již byly vyvinuty způsoby, které dokáží jejich nebezpečí zmírnit či zcela eliminovat. Příkladem může být ohraničení sledované periody (bounding) výčtem událostí, které se respondentovi udály před jejím začátkem nebo po jejím skončení a on/ona je tak mylně nemůže zahrnout do sledovaného období. Jejich aplikace je však možná spíše jen v panelových a longitudinálních výzkumech, případně ve speciálních experimentálních designech s vedením deníků atp.

4.2.3. Rozhodování¹⁴

Stejně jako by se mohlo zdát, že fáze vyhledávání v paměti se týká jen otázek na fakta a události, fázi rozhodování bychom mohli mylně přisuzovat jen postojovým a hodnotícím dotazům. Situace opět není tak jednoduchá a procesy rozhodování se týkají obou modalit podnětů. Pokračujme konzistentně s předešlou kapitolou a věnujme se nejprve faktografickým otázkám.

a. Faktografické otázky

Cílem otázky na určitou událost nebo fakt ve skutečnosti většinou není přesné datum, ne vždy dokonce ani počet událostí určitého typu. Tyto informace jsou pro respondenta důležité spíše jako zdroje k tomu, aby odpověděl na odlišně formulovanou otázku. Velmi často jde totiž spíše o určení frekvence událostí nebo jejich pravděpodobnosti. A to je moment, kdy rozhodovací procesy musí vstoupit do hry, přičemž lze opět vznést určité pochybnosti stran jejich přesnosti.¹⁵

Důvody chybovosti takových procesů se pokoušejí definovat Tversky a Kahneman [1974], když tvrdí, že na zdaleka ne dokonalá paměťová data jsou během posuzování frekvence nebo pravděpodobnosti aplikovány opět ne zcela přesné heuristické metody. Jako příklad uvádějí heuristiky *representativity*, kdy respondent posuzuje shodu posuzovaného případu se stereotypem dané třídy

13/ Podrobněji k efektům spáry i teleskopu viz Tourangeau, Rips a Rasinski [2000].

14/ Tato podkapitola byla v rozšířené podobě samostatně publikována ve [Vinopal 2008a].

15/ Kognitivněpsychologické teorie vytváření rozhodnutí o frekvencích určitých událostí jsou velmi bohaté, překračují však rámec této stati. Systematický přehled uvádějí např. Tourangeau, Rips a Rasinski [2000].

(např. zda vyhrožování zbitím již lze zahrnout do sumy případů, kdy se stal obětí trestného činu), *dosažitelnosti*, když na povahu vybavené informace usuzuje na základě snadnosti/obtížnosti jejího vybavení z paměti (např. když míru obav hodnotí na základě toho, jak snadno nebo naopak obtížně si vzpomene na situace, kdy obavy pociťoval), a heuristiku *ukotvení-přizpůsobení*, pomocí níž respondenti upravují původní vybavené hodnoty na základě dalších kritérií (například frekvenci vlastních dopravních přestupků přizpůsobí nabízené odpovědní škále tak, aby ležela v dolní – příznivější polovině).

Studium strategií vedoucích k chybným odhadům frekvencí tak po zkoumání zapomínání a chybného datování otevírá další zdroj zkreslení, kterým odpovědi v sociálních výzkumech trpí. Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 145] systematizují strategie pro zodpovídání frekvenčních otázek do následujících skupin:

1. informace o jednotlivých událostech

- vybavení a sečtení všech případů (např. všech kontaktů s policií),
- vybavení a sečtení případů podle jednotlivých oblastí (např. jednotlivé typy trestných činů),
- vybavení několika případů a extrapolace na celé cílové období (např. počet přestupků za poslední měsíc a jeho extrapolace na poslední rok);

2. informace o vedeném seznamu

- vybavení zápisu o přesném počtu případů z paměti – je-li veden (např. o počtu rizikových sexuálních partnerů);

3. obecné informace

- vyvolání informace o míře určitých případů přímo z paměti (např. informace o průměrné frekvenci návratů domů po půlnoci),
- vyvolání a přizpůsobení doporučené míry určitých případů (např. informace o obecně přijatelné frekvenci spáchání dopravního přestupku a její přizpůsobení nahoru či dolů s ohledem na vlastní situaci);

4. obecný dojem

- hrubý odhad (např. odhad počtu situací za poslední měsíc, ve kterých respondent zažíval pocit ohrožení),
- kontextem ovlivněný odhad (např. využití střední kategorie odpovědní škály jako kotvy a přizpůsobení odpovědi na základě odhadu vlastní situace).

Respondenti výzkumů přitom samozřejmě mohou využívat více strategií současně a vzájemně je kombinovat, přičemž sečítání jednotlivých případů rozhodně nepatří k těm nejčastějším. Podle Blaira a Burtona [1987] ovlivňují volbu strategie

1. velikost úsilí, které musí respondent vynaložit (zejména počet epizod, které si musí vybavit a sečíst),
2. motivace respondenta vynaložit potřebné úsilí,

3. dostupnost informací o jednotlivých případech v paměti,
4. možnosti využití alternativních procesů,
5. podmínky zadání, jako například znění otázky.¹⁶

Podle Tourangeaua, Ripse a Rasinskiho [2001: 159] lze tedy shrnout, že prvotní indicií k volbě strategie je dostupnost požadovaných dat. Ta se projevuje jakožto určitý typ informace, která první vstupí do pracovní paměti (může to být např. informace o přesném počtu cílových událostí, o obecně přijatelné míře určitého chování nebo emocionální dojem o obtížnosti vybavení si počtu určitých událostí za poslední rok). V návaznosti na tuto informaci pak respondent vědomě volí strategii, která bude z jeho hlediska vyvážená s ohledem na vynaložené úsilí a dosaženou přesnost odpovědi. Zvolená strategie pak má pochopitelně právě na přesnost výsledku nezanedbatelný vliv.

b. Postojové otázky

Podobná situace je i v případě otázek postojových. I zde je hlavními kritérii volby strategie dostupnost požadovaných informací a úsilí, které je zapotřebí k uspokojivě „přesné“ odpovědi.¹⁷

Teorie postoje

Tradiční pohled na postoje jakožto pevné spojení mezi nějakým objektem a jeho hodnocením má vážné nedostatky, zejména s ohledem na prokázanou nestabilitu v čase a závislost na kontextu, v němž je postoj vyjadřován.¹⁸ Ačkoli ve výjimečných případech se může strategie zodpovídání postojového dotazu přibližovat strategii zodpovídání otázek faktografických, a může tedy využívat i stejné typy informací, jako jsou jednotlivé vzpomínky, obecné informace, dojmy nebo konkrétní záznamy (zejména u silných postojů na bázi stereotypů atp.), většinou jde o situace, kdy respondent předem připravený postoj nemá, anebo alespoň ne v definitivní podobě, kterou by stačilo vyvolat z paměti.

Alternativní zdroje informací pro zodpovídání postojových dotazů jsou pak podle Tourangeaua, Ripse a Rasinskiho [2000: 172] následující:

1. dojmy nebo stereotypy, které platí pro určitou skupinu jevů a které jsou aplikovány na konkrétní případ (např. celkový dojem z práce soudů v celostátním měřítku je aplikován na hodnocení práce soudů v bydlišti respondenta);
2. obecné postoje, hodnoty nebo ideologické predispozice jsou aplikovány na konkrétní objekt (např. morální hodnota „nezabiješ“ je aplikována na postoj k trestu smrti; ideologická pozice je aplikována na ochotu zvýšit/snížit pravomoci policie);
3. přesvědčení nebo názory na jednotlivý objekt jsou aplikovány na sledovanou obecnější kategorii nebo na příbuzný objekt (např. spokojenost s prací policie v místě bydliště je aplikována na spokojenost s prací policie v celostátním měřítku; spokojenost s prací státní policie je využita k vyjádření spokojenosti s prací policie městské).

16/ Převzato z [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 153 a dále].

17/ Hovořit však v případě postojových otázek o přesnosti nebo o chybách není zcela odpovídající, neboť subjektivní charakter zkoumaných informací znemožňuje jejich ověření; neexistuje kritérium, podle něhož by bylo možné přesnost posoudit.

18/ Viz Wilsonovo a Hodgesovo [1992] rozlišení na model zásuvky (file drawer), podle kterého postoje existují v paměti v podobě stálých hodnocení objektu a člověk je pouze v případě nutnosti „vytáhne ze šuplíku“ a konstrukční model (construal), podle kterého jsou z paměti vyvolávány indície jiného druhu a na jejich základě je postoj teprve vytvářen.

Ve všech zmíněných přístupech se zrcadlí skutečnost, že respondenti často nemají připravený postoj ke konkrétnímu objektu, který sleduje výzkumná otázka, nýbrž že si jej musí nějakým způsobem na místě utvořit. Často i zásadní rozdíly ve finální odpovědi pak poukazují na variabilitu způsobů, jakými mohou být zmíněné zdroje aplikovány.

Konkrétní proces formulace odpovědi na postojové otázky vykreslují Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 178] pomocí *modelu výběru vzorku názorů* (The Belief-Sampling Model). Podle tohoto přístupu je postoj jakousi paměťovou databází, která obsahuje soubor všech úvah o daném objektu, tj. znalostí, názorů, dojmů, obecných hodnot, které se jej týkají, jeho dřívější hodnocení atp. Postoj je v tomto pojetí neutrální kategorií, potenciálem, který je v konkrétních situacích využit v různé míře a různé podobě. Při vyjadřování postoje totiž člověk nemá k dispozici všechna data relevantní k danému objektu, pravděpodobnost využití jednotlivých složek odpovídá jejich momentální dostupnosti v paměti. Krom toho nutně nemusí být využita ani všechna data, která jsou v dané chvíli dostupná; některá mohou být z uvažování vyloučena kvůli irelevanci, nespolehlivosti nebo nadbytečnosti. Proces stanovení definitivního postoje přitom pravděpodobně není jednorázový. Respondent si nejprve vybaví určité informace, které posoudí s ohledem na položenou otázku; tento úvodní výsledek je následně přizpůsoben dalším informacím dostupným v paměti a tak dále podle času a úsilí, které je dotazovaný ochoten dané otázce věnovat.

V závislosti na mnoha okolnostech situace dotazování může mít výsledný vzorek dat využitých pro stanovení postoje mnoho podob; různých podob tím pádem za odlišných podmínek mohou nabývat i postoje vyjádřené jediným člověkem, ačkoli jejich zdrojem je stále tatáž databáze všech potenciálních úvah. Může dojít k zopakování existujícího hodnocení, jeho aktualizaci, rozšíření o nový aspekt objektu, nebo může být vytvořen úplně nový postoj. Model výběru vzorku názorů tak dobrým způsobem kombinuje dvě zdánlivě protikladné vlastnosti postojů: stabilitu v podobě databáze všech potenciálních úvah a proměnlivost v závislosti na okolnostech, v nichž je z databáze vybírán vzorek. Tím zaujímá jakousi středovou pozici mezi krajními přístupy zásuvky a konstrukce. Navíc dokonce definuje parametry, které ovlivňují stabilitu vyjadřovaného postoje (chápanou jako korelaci odpovědí na stejnou otázku u dvou příležitostí) [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 182]:

1. spolehlivost procesu škálování jednotlivých informací, tj. zda jsou jedné a téže informaci ve dvou různých situacích přisouzeny stejné škálové hodnoty;
2. vnitřní konzistence databáze potenciálních dat, tj. jaká je korelace dvou odlišných informací vztahujících se ke stejnému objektu, nebo dvou jejich vzorků;
3. stupeň překrývání vzorků informací, které jsou využity v různých situacích.¹⁹

Aplikace a testování modelu přináší mnohé zajímavé poznatky, které mají přímý vztah ke spolehlivosti výzkumů. Praktickou využitelnost může mít například poznatek, že hlubší přemýšlení o odpovědích často snižuje jejich stabilitu v čase, neboť respondenti si v takovém případě s větší pravděpodobností vybaví informace, které nejsou konzistentní s jejich obvykle vybaveným souborem a které výslednou odpověď pozmění. V těchto případech pak ze stejných důvodů klesá i schopnost předpovídat ze získaných výsledků budoucí chování, což má důsledky například pro veřejně citlivé otázky politické participace a rozhodování. Na stabilitu odpovědí má přitom vliv také povaha sa-

^{19/} Jak je patrné z označení, jde o model, autoři tedy poskytují i matematické vyjádření uvedených parametrů, korelací a celého modelu [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 195–196].

motných informací ve vyvolaném souboru: pokud favorizují jeden pól postoje, přidání dalších zvyšuje konzistenci odpovědi; pokud soubor obsahuje informace různé povahy, konzistenci odpovědi to snižuje. Jiným konkrétním doporučením může být například zajištění co možná nejpodobnějšího kontextu při opakování stejné otázky (například stejného sledu otázek výzkumu), neboť bylo empiricky prokázáno, že míra překrývání vyvolaného souboru informací má významný vliv na stabilitu odpovědí [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 188].

Efekt kontextu

Příčiny odlišného působení jednotlivých vlivů a využití různých strategií rozhodování lze hledat zejména v kontextu dotazu, například v použitém výrazivě, sledu dotazů atp. Vlivy, kterými může kontext dotazu působit na odpovědi postojových (ale i faktografických) otázek, jsou přitom již studovány a dochází také k jejich kategorizaci [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 198]. Jak již bylo řečeno, obecné pojetí vlivů kontextu má podstatně širší záběr, v nejjednodušší podobě se však týká vlivu předcházející otázky (kontextové) na otázku následující (cílovou).

Například *usměrněný* (directional) vliv kontextu je případ, kdy předcházející otázka má za následek změnu celkového průměru odpovědí na otázku následující, *korelační* (correlational) vliv je situace, kdy položení kontextové otázky změní vztahy mezi otázkami.

O *nepodmíněném* (unconditional) vlivu lze mluvit tehdy, když jsou odpovědi na cílovou otázku stejným způsobem ovlivněny bez ohledu nato, jakou konkrétní odpověď respondent zvolil v otázce kontextové. Odpovědi všech respondentů jsou tak pozměněny jedním a tímž směrem a dochází k usměrněnému vlivu. K *podmíněnému* ovlivnění dochází v situaci, kdy povaha změny odpovědi na cílovou otázku závisí na konkrétní odpovědi v otázce kontextové. Někteří respondenti jsou ovlivněni jedním, jiní druhým směrem a dochází ke změně korelace obou otázek, než jaká by byla v situaci absence kontextuálního vlivu jedné na druhou.

Mechanismus, kterým se vlivy kontextu projevují, byl rozpracován, popsán a doložen různými autory [Schuman a Presser 1981; Schwarz a Bless 1992; Sudman, Bradburn a Schwarz 1996; Tourangeau a Rasinski 1988; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000]. Jeho modely obvykle zahrnují otázky úrovně obecnosti klíčových konceptů v kontextové a cílové otázce (obecné – specifické), způsob naložení s kontextovou informací (zahrnutí – vyloučení), vliv kontextu na změnu směru odpovědi (přizpůsobení – kontrast), způsob administrace podnětů (vokální – vizuální) nebo vliv rušivého podnětu mezi kontextovou a cílovou otázkou.

Uceleným teoretickým schématem působení kontextu v procesu zodpovídání dotazu je například model zahrnutí/vyloučení (The Inclusion/Exclusion Model), který vychází z kognitivněpsychologických poznatků o dynamické povaze mentálních reprezentací a vysvětluje efekty přizpůsobení (assimilation effect) a kontrastu (contrast effect) [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 100–129]. Specifikuje kognitivní procesy, kterými respondent reaguje na informace získané předcházejícími otázkami či pocházející z jeho vlastních předešlých odpovědí a které jej vedou k tomu, že tyto informace buď zahrne do reprezentace aktuálního objektu (inclusion), anebo je z této reprezentace záměrně vyloučí (exclusion).

Konkrétně model postuluje, že zahrnutí informace s pozitivními implikacemi přizpůsobí (assimilation) aktuální rozhodnutí do pozitivnější podoby, zahrnutí informace s negativními implikacemi naopak přizpůsobí aktuální rozhodnutí podobě negativnější. Efekt přizpůsobení může nastat například

v situaci, kdy otázce na souhlas se zavedením trestu smrti předchází nějaká informace o možnosti justičního omylu (ať už ve znění předchozího dotazu, možností odpovědí, nebo ve skutečnostech vybavených respondentem). Pokud dotázaný zahrne aspekt justičního omylu do aktuální mentální reprezentace trestu smrti, pak velice pravděpodobně docílí negativnějšího postoje, než jaký by vyjádřil v případech, kdy by tento aspekt do reprezentace nezahrnul.

Pokud dojde k záměrnému vyloučení pozitivní informace z reprezentace objektu, pak je výsledkem kontrast (contrast) v podobě negativnějšího rozhodnutí, a naopak, pokud dojde k vyloučení informace negativní, docílíme pozitivnějšího výsledku. Efekt kontrastu může nastat třeba v případech, kdy otázce na důvěru vládě předchází informace, která respondentovi připomene, že člen vlády, který se těší jeho největší důvěře, je jako jediný bezpartijní. V takovém případě se může stát, že do své reprezentace vlády vědomě tuto osobu nezahrne a v důsledku tohoto vědomého vyloučení pozitivního aspektu reprezentovaného objektu pak vyjádří negativnější postoj, než by vyjádřil v případě jeho zohlednění.

Překážkou snadného praktického uplatnění jinak poměrně přehledně formulovaného modelu je skutečnost, že oba protikladné efekty se mohou projevit u týchž otázek a záležití na dalších faktorech a okolnostech, jakým směrem nakonec k ovlivnění dojde.²⁰

Vliv emocí

Tak jako například priming na úrovni interpretace otázky, i v případě rozhodování působí vlivy, které lze nejlépe připisovat zcela nevědomé úrovni fungování mysli a lidské psychiky. Některé analýzy komplexní povahy zpracování informací například vysvětlují působení emocí v jeho průběhu a jedno z nejzajímavějších hodnocení efektů kontextu proto také tvrdí, že „... naše rozhodnutí nezávisejí pouze na tom, co přichází do mysli. Uvažování o otázce může zahrnovat paletu fenomenálních zkušeností, jako jsou naše afektivní reakce na obsah našeho myšlení nebo snadnost, s jakou tento obsah přichází do mysli.“ [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 83]

Klasickým příkladem ovlivnění rozhodovacího procesu emocemi je nálada. Ať už je vyvolaná tématem, předchozími dotazy, odpověďmi, myšlenkovými procesy, či ať už přichází „vně“ situace dotazování, velice pravděpodobně ovlivní rozhodovací procesy respondentů. Zobecnění říká, že pokud jsou respondenti v dobré náladě, poskytují pozitivnější odpovědi, než když jsou v náladě špatné [Schwarz a Clore 1988]. Pozoruhodná komplikace této triviální poučky však nastává například v situaci, kdy jsou si respondenti vědomi, že jejich aktuální postoj může ovlivňovat právě nálada. V takovém případě je pak její efekt snížen, vyrušen nebo dokonce převrácen [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 88].

Dalším zajímavým jevem je emocionální reakce na snadnost či naopak obtížnost, s jakou lze požadované informace vyvolat z paměti. To, jak snadno si respondent dokáže vybavit příslušné příklady, ovlivňuje jeho odhady frekvence, pravděpodobnosti či typičnosti událostí [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 89]. Autoři popisují například experiment, v němž osoby, kterým byl zadán úkol vybavit si 12 případů vlastního asertivního jednání, následně hodnotily svoji schopnost asertivního jednání jako nižší než osoby, které dostaly za úkol vybavit si pouze 6 případů. Příčinou těchto překvapivých rozdílů přitom byla právě emocionální reakce na složitost samotného úkolu. Zatímco na 6 případů si pokusné osoby vzpomněly snadno, vybavení 12 případů bylo pocíťováno jako velice

20/ Bliže k tomuto tématu a podrobnější vysvětlení modelu zahrnutí/vyloučení i některé jeho praktické aplikace viz Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 100–129] a Tourangeau [1999: 111–131].

těžký úkol. Emocionální stav, vyvolaný buď pocitem snadnosti, či obtížnosti úkolu, následně vnesl do procesu posuzování vlastní úrovně asertivních schopností rozhodující „náповědu“: pokud si na takové jednání dokážu vzpomenout snadno, svědčí to o mých dobrých asertivních schopnostech. Vzhledem k tomu, že si příklady takového jednání dokáží vybavit jen s velkými obtížemi, svědčí to spíše o opaku.

4.2.4. Editace odpovědi²¹

c. Faktografické otázky

Dosažení rozhodnutí a získání odpovědi ještě neznamená ukončení kognitivních procesů zodpovídání dotazu. Ačkoli respondent otázku interpretoval zcela správně, jakkoli úplné informace se mu podařilo vybavit z paměti, a i kdyby nebyly procesy rozhodování zkrusleny žádnými vnějšími vlivy, stále ještě není zaručeno, že podá přesnou a spolehlivou odpověď. V konečné fázi ji totiž musí převést do podoby odpovídajících nabízeným možnostem a může ji také například zcela svévolně upravit s ohledem na její sociální přijatelnost.

V rámci této fáze hraje svoji roli mnoho okolností, které ovlivňují podobu výsledku. Je to například přizpůsobení odpovědi rozsahu škály nebo úprava hodnoty na základě posouzení sociální desirability. Způsoby výběru odpovědi a jejího přizpůsobení se pochopitelně liší v závislosti na formátu otázky.

Tradiční rozlišení dělí otázky v dotazníku na otevřené, ponechávající respondentovi možnost vlastní formulace odpovědi, uzavřené, které jej nutí vybrat si z nabízených variant, případně ještě polootevřené, které nabízejí několik možností, nicméně v případě jejich nedostatečnosti může respondent uvést vlastní vyjádření. Konkrétních formátů je však podstatně více. Například na otevřené otázky může být vyžadována buď slovní odpověď („Z jakých důvodů jste pro/proti snížení hranice trestní odpovědnosti?“), nebo numerická („Jaký by měl být podle Vás věk trestní odpovědnosti?“). V případě uzavřených otázek může být formát nabídky odpovědí číselný, slovní, uspořádaný do škály, neuspořádaný – nominální atp.²²

Zaokrouhlování

Například v případě otevřených otázek požadujících číselnou odpověď (výše příjmu, počet kontaktů s policií, ideální věk narození prvního dítěte atp.) je typickým jevem zaokrouhlování. Empirická demonstrace existence tohoto jevu byla provedena již mnohokrát a z běžné analýzy dat tohoto druhu je patrné, že tato tendence sílí s narůstajícím počtem případů, o nichž má odpověď vypovídat. Nejčastěji se přitom jedná o násobky pěti a deseti.

Typickým příkladem otázky, kde mají respondenti tendenci zaokrouhlovat své odpovědi, je otázka na příjem. Z grafu 4.1. je názorně vidět, že respondenti zcela automaticky své odpovědi zaokrouhlují (minimálně na násobky 500,- Kč), a také to, že referenční zaokrouhlená hodnota se v různých místech stupnice liší. U nižších částek do 10 000,- Kč respondenti ještě rozlišují po 500,- Kč, mezi 10 000,- a 20 000,- však již jen hruběji po celých tisícikorunách. Krom toho je patrné, že napří-

21/ Tato podkapitola byla v rozšířené podobě samostatně publikována ve [Vinopal 2008b].

22/ Příklady specifických procesů a nebezpečí zkruslení spojených s různými formáty faktografických dotazů uvádějí Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 230].